

KUR'AN FİLOLOJİSİNE DAİR İBN ABBÂS'A NİSBET EDİLEN ÜÇ ESER

Dr. Ali BULUT *

ÖZET

Kur'an filolojisi alanında İbn Abbâs'a *Garibu'l-Kur'an / Luġātu'l-Kur'an / Luġatu'l-Kur'an, Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak* ve *Sahifetu Ali b. Ebi Talha* isimli üç eser nisbet edilmektedir. Bu çalışmada, bu üç eserin rivâyet zinciri, hangi kütüphane ve kaynaklarda bulunduğu, kimler tarafından neşredildiği gibi konularla muhteva ve yöntemleri hakkında bilgi verilmiştir.

Giriş

Rivayet tefsiri ya da me'sûr tefsir dendiğinde ilk akla gelen sahâbilerden birisi İbn Abbâs (68/687)'tir. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in özel duasına mazhar olan İbn Abbâs'ın tefsir, fıkıh ve hadis ilmindeki üstünlüğü sahâbe devrinden itibaren, hemen hemen herkes tarafından kabul edilmiştir. Tefsir kitapları, Arap dilinin inceliklerini, âyetlerin nüzûl sebeplerini, nâsihini mensûhunu, Arapların örf ve âdetlerini, Hıristiyan ve Yahudilerin durumlarını çok iyi bilen İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerle doludur. Sahabe arasında tefsir alanında en çok rivayet İbn Abbâs'tan gelmiştir. Hemen her âyet hakkında ondan bir veya birkaç tefsir şekli rivayet edilmiştir.¹ Rivayet tefsirinde olduğu kadar, filolojik tefsire ait eserlerde de İbn Abbâs'tan nakledilen birçok rivayet mevcuttur.

Rivayete göre İbn Abbâs, *gıslîn* (Hâkka 69/36), *hanânen* (Meryem 19/13), *evvâh* (Tevbe 9/114) ve *rakîm* (Kehf 18/9) dışındaki bütün Kur'an kelimelerinin anlamlarını bildiğini söylemiştir.²

---

* Araş. Gör. Dr., O.M.Ü. İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâġatı ABD.
(e-mail: alibulut@omu.edu.tr)

¹ İbn Abbâs'tan gelen rivayetlerin bol ve karmaşık olmasından dolayı münekkitle, ondan gelen tefsir tariklerini tek tek inceleyerek sağlam ve zayıf tarikleri tespit etmişlerdir. Bkz. Çakan, İsmail Lütfi – Eroġlu, Muhammed, "Abdullah b. Abbas", **DİA**, I, 78; Gümüş, Sadrettin, "Garibu'l-Kur'an Tefsirinin Doġuşu", **M.Ü.İ.F.D.**, sayı: 5-6, yıl: 1987-88, İstanbul, 1993, s. 16.

² es-Suyûti, **el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an**, Beyrut, 1991, I, 245.

İlk dilcilerin çalışmalarında Kur'an-ı Kerim'deki garib lafızların anlamını ortaya koymak için ilk yol eski Arap şiirine müracaat olmuştur.³ Bu konuda Hz. Ömer'in "Câhiliyyedeki şiir dîvânınıza sarılıdır. Çünkü onda Kitabınızın tefsiri vardır."⁴ sözüyle, İbn Abbâs'ın, "Şiir, Arab'ın dîvânıdır. Allah'ın Arapça olarak indirdiği Kur'an'ın bir kelimesini anlayamadığımızda Arab'ın dîvânına başvururuz, manayı orada ararız." sözü şiirle istişhâd faaliyetlerinde delil olarak gösterilmiştir.⁵ Zaten İbn Abbâs, *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* adlı eserine binâen Arap dilinde şiirle istişhâd faaliyetinin de ilk mümessili olarak kabul edilmiştir.⁶

İbn Abbâs'ın, Kur'an filolojisi alanındaki görüşleri, daha sonraki âlimler tarafından derlenerek, onun adına telif eserler oluşturulmuştur. Bu çalışmada İbn Abbâs'a nisbet edilen eserlerin muhteva ve yöntemi hakkında, misaller ışığı altında genel bilgi verilerek, onun Kur'an filolojisine olan katkılarının ortaya konması amaçlanmıştır.

A- İbn Abbâs'ın Hayatı

Tam adı, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Abbâs b. Abdulmuttalib el-Kureşî el-Hâşimî'dir. Hicretten üç sene önce Mekke'de doğan İbn Abbâs, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcasının oğludur.⁷ Hz. Peygamber'in kendisine "Allahım ona hikmeti ve Kur'an'ın te'vilini öğret, onu dinde mütehasıs kıl" gibi sözlerle dua ettiği rivayet edilmektedir.⁸

Tefsir, fıkıh ve hadis ilimlerinin yanında Arapça, şiir, ensâb, eyyâmü'l-Arab⁹ gibi ilim dallarında da otorite olan¹⁰ İbn Abbâs'a bu

³ er-Râfiî, Mustafa Sâdık, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, Beyrut, 1974, II, 71; Bulut, Ali "Kur'an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garibu'l-Kur'an, Meâni'l-Kur'an, İrâbu'l-Kur'an) Ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", *O.M.Ü. İ.F.D.*, sayı 12-13, Samsun, 2001, s. 394.

⁴ eş-Şâtîbî, Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şerî'a*, nşr. Abdullah Dirâz, İbrâhim Ramazan, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1994, II, 397.

⁵ es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 255.

⁶ Cerrahoğlu, İsmail, "Garibu'l-Kur'an" mad., *DİA*, XIII, 380.

⁷ İbn Abdi'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî el-Kurtubî, *el-İstî'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb (el-İsabe fi Temyizi's-Sahâbe* nin hâmişinde) Mısır, 1328, II, 351; İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsabe fi Temyizi's-Sahâbe*, Kahire, 1328, II, 330; İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay Ahmed b. Muhammed el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb*, Beyrut, ts, I, 75.

⁸ el-Buhârî, *es-Sahîh*, Kitabu'l-İlm, Bab no.17- I, 52; K. Fazâli's-Sahâbe Bab no.10- I, 74; Müslim, *es-Sahîh*, K. Fazâli's-Sahâbe Bab no. 30, Hadis no:138 rakam:2477- II, 1927; Ahmed b. Hanbel, *el-Musned*, I, 266, 314, 328, 335.

⁹ "Eyyâmü'l-Arab" ifadesi cahiliye döneminde Arap kabilelerinin kendi aralarında, bazen de Rumlar'la ve İranlılar'la yaptıkları savaşlar ve bu savaşları anlatan nesir, şiir vs. gibi edebiyat ürünleri için kullanılır. İslam'ın ilk dönemlerindeki savaşlar için de bu terimi kullananlar olmuştur. Geniş bilgi için bkz. Kapar, Mehmet Ali, "Eyyâmü'l-Arab", *DİA*, XII, 14-16; *Dâiretu'l-Meârifî'l-İslâmiyye*, trc. Muhammed Sâbit el-Fendî v.dğr. Tahran, 1933, III, 180.

özellikleri sebebiyle "Tercumânu'l-Kur'ân," "Hibru'l-Ummel¹¹," "el-Bahr" ve "Sultânu'l-Mufessirîn" gibi lakablar verilmiştir.¹²

Tâif'te altmış bir yaşındayken h. 68 (m. 687) yılında vefat ettiği rivayet edilmektedir.¹³

İbn Abbâs'a nisbet edilen filolojik eserler şunlardır:

I- *Garîbu'l-Kur'ân / Luġâtu'l-Kur'ân / Luġatu'l-Kur'ân*

II- *Mesâilu Nafi' b. el-Ezrak*

III- *Sahifetu Ali b. Ebî Talha*

Bu üç eserin dışında tefsirle ilgili olarak, İbn Abbâs'a ait rivayetler, el-Kamûsu'l-Muhit müellifi Fîrûzâbâdi tarafından Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsiri İbni Abbâs adlı çalışmada toplanmıştır. Günümüzde de matbû olan (Kahire, ts.) bu eserin, İbn Abbâs'a dayandırılan en zayıf ve güvenilmez tarikle gelen rivayetlere dayanması nedeniyle İbn Abbâs'a aidiyetine temkinli bakmak gerekir.¹⁴

Ayrıca Abdulaziz b. Abdullah el-Humeydi, onbeş hadis kaynağında yer alan İbn Abbâs'a ait tefsir rivayetlerini *Tefsîru İbn Abbâs ve Merviyâtuhû fi't-Tefsîr min Kutubi's-Sunne* adıyla iki cilt hâlinde neşretmiş (Riyad, ts.), Fîrûzâbâdi'nin tefsir metinlerini de eserine almıştır.

¹⁰ İbn Abdî'l-Berr, **a.g.e.**, II, 357; İbn Sa'd, **et-Tabakâtu'l-Kubrâ**, Beyrut, ts., II, 367-368; ez-Zehebî, Muhammed Huseyn, **et-Tefsîr ve el-Mufessirûn**, Dâru İhyâit-Turâsî'l-Arabî, Kahire, 1976, I, 66.

¹¹ Bu kelime kimi dilcilere göre "habr", kimilerine göre de "hıbr" olarak okunur. Daha fazla bilgi için bkz. İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, Dâru'l-Me'ârif, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr, v.d., Kahire, ts., II, 478-479.

¹² İbn Abdî'l-Berr, **a.g.e.**, II, 352; İbn Hacer, **el-İsâbe** II, 332-333; İbn Sa'd., **a.g.e.**, II, 366; Bilmen, Ömer Nasuhi, **Büyük Tefsir Tarihi**, İstanbul, 1973, I, 242, 246

¹³ İbn Abdî'l-Berr, **a.g.e.**, II, 352; İbn Hacer, **el-İsâbe** II, 334; İbn el-İmâd, **a.g.e.**, I, 75; ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve el-Mufessirûn**, I, 65; Özek, Ali, "Dirâyet Mufessiri İbn Abbâs", **M.Ü.İ.F.D.**, sayı 4, İstanbul, 1986, s. 69.

¹⁴ Eserde yer alan "Muhammed b. Mervân es-Suddî es-Sağîr, an Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî, an Ebî Sâlihî, an İbni Abbâsin" şeklindeki rivâyet tariki, İbn Abbâs'tan gelen tariklerin en zayıf ve güvenilmezi olarak kabul edilmektedir. Bkz. Suyûtî, **a.g.e.**, II, 416; Abdulmun'im er-Reccâl, **Tefsîru İbn Abbâs el-Musemmâ bi-Sahifetu Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbâs fi Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Kahire, 1991, s. 54-55; Çakan – Eroġlu, a.g.mad., **DİA**, I, 78.

B- İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Filolojik Eserler

1- *Garîbu'l-Kur'ân / Luġâtu'l-Kur'ân*

Arap dilinde ilk sözlük olarak daha sonraki sistemli sözlüklerin nüvesini teşkil eden¹⁵ bu eserin yazma nüshaları farklı isimlerle kütüphanelerde mevcuttur¹⁶:

1. "*Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân*": Atıf Efendi Kütüphanesi no. 2815/8.
2. "*Beyânu Luġâti'l-Kur'ân*": Süleymaniye Ktp. Esad Efendi no. 91/3.
3. "*Kitâbu'l-Luġât fi'l-Kur'ân*": Dimaşk Zâhiriyye Ktp.
4. "*Luġatu'l-Kur'ân*": Dublin Chester Beatty Ktp. no. 4263.
5. Amerika Princeton Üniversitesi Ktp., Yahuda Bölümü.

Hem Esad Efendi hem de Atıf Efendi Kütüphanelerindeki nüshada eserin ilk râvisi yani Abdullah b. Abbâs'dan rivayet eden şahıs Atâ b. Ebî Rabâh'tır. Fakat Esad Efendi'deki nüshayı kaleme alan şahıs Muhammed b. Ali b. el-Muzaffer el-Vezzân el-Hanefî (h. 4. asrın sonları ve 5. asrın başları)'dir. Dublin'deki eser de el-Vezzân'a nisbet edilir. Dimaşk Zâhiriyye nüshası ise Ebû Muhammed Abdullah b. el-Huseyn b. Hasnûn el-Mukri' (386/996)'ye nisbet edilmektedir. Bu şahıs Atıf Efendi'deki nüshada da sekizinci şahıstır. Yani Esad Efendi nüshası ile Chester Beatty ve Atıf Ef. ile de Zâhiriyye nüshaları rivayet zinciri açısından benzerlik arz etmektedir.¹⁷

Eser, Ahmet Bulut tarafından Esad Efendi, Atıf Efendi ve Zâhiriyye nüshalarını karşılaştırılarak neşredilir.¹⁸ Bunun dışında eser, Muhammed İbrahim Selim tarafından *Garîbu'l-Kur'ân* adıyla (Kahirets.), Salâhuddin el-Muneccid tarafından da Zâhiriyye nüshası esas alınarak *Kitâbu'l-Luġât fi'l-Kur'ân* adıyla (Kahire-1946, Beyrut-1972, 1978) neşredilmiştir. İsmail Cerrahoğlu da Esad Efendi ve Atıf Efendi

¹⁵ Muhtar, Cemal, "İslâmda Sözlük Çalışmaları" **M.Ü.İ.F.D.**, sayı 3, İstanbul, 1985, s. 366-367.

¹⁶ Bulut, Ahmet, **Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân**, Kahire, 1993, s.33; a. mlf., "Kur'an'a Dair Eserler," **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi D.**, sayı:4, Bursa, 1992, ss. 132-133; el-Bukâî, Muhammed Hayr, "Kitâbu Luġâti'l-Kur'ân li-Abdullah b. Abbâs", **Mecelletu Mecmai'l-Luġati'l-'Arabiyyeti'l-Urdunî**, sayı: 46, yıl: 18, Ürdün, 1994, s. 136; (el-Bukâî şu kataloglardan yararlandığını belirtir: Arberry, A.j., **The Chester Beatty Library: A Handlist of the Arabic Manuscripts**, Dublin, 1962, V, 82; Mach, Rudolf, **Catalogue of the Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection, Princeton University Library**, Princeton, 1977, s. 15.)

¹⁷ Bulut, Ahmet, **a.g.m.**, s. 133-134, Sezgin, **GAS (Geschichte des Arabischen Schrifttums)**, Lesiden 1967, I, 28, 45.

¹⁸ Bulut, Ahmet, **Abdullah b. Abbas ve Garibu'l-Kur'an'ı**, İstanbul, 1976, Bursa, 1986, **Kitâbu Garîbi'l-Kur'an**, Kahire, 1993.

nüshalarıyla Ebû Ubeyd'e nisbet edilen ve *Risale Celile Tetezammenu mâ Verade fi'l-Kur'ân min Luğâti'l-Kabâil* adıyla 'nin hâşiyesinde neşredilen (İstanbul-1968-1983, s. 124-275) eseri karşılaştırarak "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbâs'tan Rivayet Ettiği Garibü'l-Kur'ân'ı" isimli makalede neşretmiştir. Bu makalede Cerrahoğlu, Ebû Ubeyd'e nisbet edilen eserin de İbn Abbâs'ın *Garibu'l-Kur'ân*'ından alındığını, yalnızca bazı fazlalıklar olduğunu söyler.¹⁹

İbn Abbâs'ın *Garibu'l-Kur'ân*'ı, Ahmed b. Abdulaziz ed-Dîrîni (694/1295)'nin *et-Teystru'l-Kâfîl bi-Halli'l-Muşkil min Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı eserinin hâşiyesinde (Kahire-1892, s. 139-163) İbn Sellam'a nisbet edilerek neşredilmiştir. el-Bukâî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefi (576/1180)'ye ait *Şerhu Ba'di'l-İbârâti'l-Garîbeti fi'l-Kur'ân* adlı, Berlin Ulusal Kütüphanesi no. 698'de bulunan eserin de İbn Abbâs'ın *Garibu'l-Kur'ân*'ının aynısı olduğunu söyler.²⁰

İbn Abbâs'ın *Garibu'l-Kur'ân*'ına ait bütün bu yazma ve matbû nüshalar karşılaştırılarak yapılacak neşir kanaatimizce daha da mükemmel olacaktır.

Bu eseri, Esad Efendi, Atıf Efendi ve Zâhiriyye nüshalarını karşılaştırarak neşreden Ahmet Bulut, aynı kitaba değişik isimler verilmesini şu sebeplere dayandırır:

1-*Garibu'l-Kur'ân* ismi verilmiştir. Çünkü eser, Kur'an'da geçen anlaşılması zor ya da manası herkes tarafından bilinemeyen garib kelimeleri içermektedir.

2-*el-Luğât fi'l-Kur'ân* ve *Beyânu Luğâti'l-Kur'ân* isimleri verilmiştir. Çünkü Arap dili birçok farklı lehçelerden oluşuyordu ve o devirde bir kimsenin bütün bu lehçeleri bilmesi zordu. Eserde, Kur'an'daki garib kelimelerin hangi lehçe ve dillere ait olduğu gösterildiği için bu isimler verilmiştir.

3-Luğatu'l-Kur'ân: Kur'ân sözlüğü anlamında bu isim verilmiştir.²¹

Eserin giriş bölümünde İbn Abbâs, Kur'an'da Arapça olmayan kelimelerin var olup olmadığıyla ilgili bilgiler verir. "بلسان عربی مبین" ²² âyetini بلسان قریش şeklinde tefsir ederek söze başlar. Sonra Kur'an'ın Arapça ol-

¹⁹ Cerrahoğlu, İsmail, "Tefsirde Atâ b. Ebî Rabâh ve İbn Abbas'tan Rivayet Ettiği Garibu'l-Kur'ân'ı", **A.Ü.İ.F.D.**, XXII, 1978, s. 23-24.

²⁰ el-Bukâî, **a.g.e.**, s. 133-135; Carl Brockelmann, **GAL (Geschichte der Arabischen Litteratur)**, Leiden- 1944-49, I, 450; **Supplement**, Leiden, 1937, I, 624.

²¹ Bulut, Ahmet, **a.g.e.**, s. 33; **a.g.m.**, s. 132-133.

²² Şuarâ(26): 195.

masaydı anlaşılamayacağını ve Allah'ın indirdiği her kitabın Arapça olup (Zâhiriyye nüshasında İbrânice olarak geçer) Cebrâil'in bunu her peygambere halkının diline göre terceme ettiğini söyler. Buna delil olarak da "وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ"²³ âyetini gösterir.²⁴

Bundan sonra da hiçbir milletin dilinin Arapça'dan daha geniş olmayıp Kur'an'da Arapça haricinde bir dil olmadığını, ancak Arapça'da olan bir kelimenin başka herhangi bir dilde de bulunabileceğini fakat kelimenin esas itibariyle Arapça olup Kur'an'ın da Arapça olduğunu söyler.²⁵

Bundan sonra esere Bakara sûresiyle başlanır ve Adiyât sûresiyle tefsir sona erer. Genel olarak âyetlerin tefsirinde şu yol takip edilir:

1- Garîb lafızların anlamı verilir.

2- Hangi lehçeye veya başka bir dilde de bulunuyorsa hangi dile ait olduğu belirtilir.

3- Garîb kelime başka bir âyette de geçiyorsa o âyet de söylenir.

Bunların yanında sadece dört âyetin izahında Arab kelâmından da örnekler verilir.²⁶

Eserde Kinâne, Tay', Gassân, Hüzeyl, Cürhüm, Kureyş, Mezhic, Huzâ'a, Benî Âmir b. Sa'saa, Temîm, Ezduşenûe, Kays b. Aylân, Himyer, Kinde, Umân, Kays, Hicâz, Hazramevt, Gatafân, Sebe, Yemâme, Müzeyne, Benî Hanife, Medyen, Lahm, Sakîf, Süleym, Kinde, Sedûs, Amâlika, Has'am, Sa'd el-Aşîre, Cüzâm, Enmâr, Eş'âr, Bahr, Ezd, Yemen, Sa'leb, Evs, Hazrec, Hemdân lehçeleri ve Süryanca, Nabatca, Habeşçe, Rumca, İbrânca, Farsça, Kıbtice, Çince ve Berberice dilleri yer alır.

2- Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak

Bu eserin yazma nüshaları Murad Molla Ktp. no. 307/4'de (190a-195a varakları arası) ve Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Efendi Böl. No. 757/2'de (51b-75b varakları arası) mevcuttur.²⁷ Ayrıca Muberrid'in el-Kâmil'inde²⁸ üç, İbnu'l-Enbârî'nin *İzahu'l-Vakf ve'l-İbtidâ min Kitabillahi Azze ve Celle* isimli eserinde²⁹ elli ve Taberânî (360/972)'nin

²³ İbrâhim(14): 4.

²⁴ İbn Abbâs, **Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 37.

²⁵ İbn Abbâs, **a.g.e.**, s. 37.

²⁶ Bu âyetler: Enfâl(8): 11, 37; Hüd (11): 77; Kalem-Nün-(68): 9.

²⁷ Süleymaniye nüshasında 183, Murad Molla nüshasında ise 50 mesele yer almaktadır.

²⁸ el-Muberrid, **el-Kâmil fi'l-Luğa ve'l-Edeb**, nşr. Muhammed Ebû el-Fazl İbrahim, Kahire, 1956, III, 222-231.

²⁹ İbnu'l-Enbârî, **İzâh**, 270-378a varakları arası. (Mesâil 277b'den itibaren).

el-Mu'cemu'l-Kebir'inde³⁰ ve el-Heysemî'nin *Mecma'u'z-Zevâid*'inde³¹ otuz birer mesele yer almaktadır. Suyûtî ise, *el-İtkân*'ında 189 meseleye yer verir ve on kûsür meseleyi de meşhur olduklarından dolayı kitabına almadığını söyler.³² M. Fuâd Abdülbâkî de yayına hazırladığı *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân Müstahracen min Sahîhi'l-Buhârî*'nin sonunda Suyûtî'deki meseleleri alfabetik bir sıraya koyarak neşreder.³³ Yine bu eser Dr. Âişe Abdurrahman tarafından Dimeşk Zâhiriyye (mecmû: 3849) ve Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye (mecâmî : 166, 266) nüshaları İbnu'l-Enbârî, Taberânî ve Suyûtî'deki meselelerle de karşılaştırarak *el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* adıyla şerheder (Kahire-1987), daha sonra da Muhammed Ahmed ed-Dâli tarafından *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* adıyla neşredilmiştir (Kıbrıs-1993).

Bu eser ise Hâricilerin reisi Ebû Râşid Nâfi' b. el-Ezrak el-Hanefî el-Hanzalî (65/684)'nin Kur'ân'da geçen 200 civarında garîb kelime hakkında İbn Abbâs'a sorduğu sorular ve onun eski Arap şiirinden verdiği cevapları içerir.³⁴ Kaynaklarda bu hâdise şöyle aktarılır: "İbn Abbâs'ın Kâbe'nin avlusunda insanların Kur'ân tefsiriyle ilgili sorularını cevapladığı bir anda İbnu'l-Ezrak, yanında Necde b. Uveymir ile oraya gelir. İbn Abbâs'a kendilerinin Kur'ân'la ilgili soruları olduğunu, fakat bunlara Arap şiirleriyle cevap vermesini, çünkü Kur'ân'ın apaçık bir Arapça'yla nâzil olduğunu söylerler. O da "İstediginizi sorun" der ve onların sorularına eski Arap şiirleriyle cevaplar verir."³⁵

Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak, İslâmî dönemde kelimelerin delâletleri hususunda ilk araştırma olarak kabul edilmektedir. İbn Abbâs'ın bu tefsiri ve diğer eserleri gerek tabiîn devrinde gerekse daha sonraki dönemlerde birçok Garîbi'l-Kur'ân tefsirlerinin meydana getirilmesinde müelliflere ışık tutmuş ve bunların kaynağı olmuştur. Bu lugavî tefsir çalışmaları, nahvî tefsir çalışmalarına da yol açmış ve başta Me'âni'l-

³⁰ et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed el-Lahmî, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, Yy, 1986, X, 248-256 .

³¹ el-Heysemî Nureddin Ali b. Ebî Bekr, **Mecmau'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid**, Beyrut, 1967, (278-283. sayfalar arası).

³² es-Suyûtî **a.g.e.**, I, 158-175.

³³ M. Fuad Abdalbaki, **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân Mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî**, Beyrut, 1950, ss 234-292.

³⁴ Tâhâ Hüseyin, câhiliye şiirleri gibi İbn Abbâs'a nisbet edilen bu hadisenin de uydurma olduğunu iddia eder. Tâhâ Hüseyin, **Câhiliye Şiiri Üzerine**, Çev. Şaban Karataş, Ankara Okulu Yay., Ankara-2003, s. 55-56.

³⁵ **Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak**, Süleymaniye nüshası, varak 52ab; es-Suyûtî, **a.g.e.**, I, 158; İbnu'l-Enbârî, **İzahu'l-Vakf ve'l-İbtidâ**, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa Böl. No:5.5, varak: 277b; es-Suyûtî, **a.g.e.**, I, 158; Âişe Abdurrahman Bintu's-Şâti', **el-İ'câzu'l-Beyânî li'l-Kur'ân ve Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak**, Kahire, 1987, s. 289-295; Selkinî, Abdullah Muhammed, **Habru'l-Umme Abdullah b. Abbas ve Medresetuhu fi't-Tefsîr bi-Mekke el-Mukerreme**, Beyrut, 1986, s. 93-94.

Kur'ân olmak üzere çeşitli isimler altında Kur'ân'ın nahvî tahlîle dayalı tefsiri yapılmaya başlanmıştır.³⁶

Eserde takip edilen üslûp şu şekildedir: Nâfi', İbn Abbâs'a "أخبرني عن" diyerek Kur'an'dan içinde garib kelime bulunan bir âyetin anlamını sorar. O da kelimenin anlamını söyler. Bunun üzerine Nâfi' "و" "أما" "هل تعرف العرب ذلك؟" diye tekrar sorar. O da "سمعت قول الشاعر؟" diyerek Arap şiirinden bir beyit okuyarak cevap verir. Bütün diyaloglarda aynı üslup takip edilir. Misal:

1- قال نافع: اخبرني عن قول الله تعالى: "عَنِ الْبَيْتِ وَعَنِ الشِّمَالِ عَزِينَ." قال ابن عباس: العزون: حلق الرفاق. قال:

و هل تعرف العرب ذلك؟ قال: نعم، أ ما سمعت عبيد بن الأبرص وهو يقول:

فجاؤا يهرعون اليه حتى يكونوا حول منبره عزينا

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana *عَنِ الْبَيْتِ وَعَنِ الشِّمَالِ عَزِينَ* (Meâric: 37) ayetinin anlamını söyle." dedi. İbn Abbâs da *العزون* kelimesinin halka halka, bölük bölük anlamına geldiğini söyledi. Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca da İbn Abbâs, "Abîd b. el-Ebras (ö.m. 555)'ı duymadın mı? O şöyle der" dedi:

Ona koşarak gelip

Kürsüsü etrafında halka halka oldular"

Suyûtî'nin *el-İtkân*'ında³⁷ ve Süleymâniye'deki yazma nüshada³⁸ ilk olarak bu mesele verilmektedir. Âişe Abdurrahman bu meselenin Dârul-Kutubi'l-Mısriyye'deki iki nüshada da bulunduğunu söyler.³⁹

2- قال نافع اخبرني عن قوله "وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ" قال: الوسيلة الحاجة. قال: و هل تعرف العرب ذلك؟ قال: نعم أ

ما سمعت عنبرة وهو يقول:

إن الرجال لهم اليك وسيلة إن يأخذوك تكحلي وتخصبي

"Nâfi', İbn Abbâs'a *وَابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ* (Maide: 35) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da *الوسيلة* kelimesinin ihtiyaç manasına geldiğini söyler.

³⁶ Gümüüş, **a.g.m.**, s. 17.

³⁷ es-Suyûtî, **a.g.e.**, I, 256.

³⁸ Bkz. v. 52b.

³⁹ Âişe Abdurrahman, **a.g.e.**, s. 309.

Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca da İbn Abbâs, "Evet, Antere (ö.m. 615)'yi duymadın mı? O şöyle der" dedi:

Adamlar seni almak isterler

Eğer alırlarsa sürmelen ve kınalan"

Bu mesele Suyûti'de⁴⁰ ve Süleymaniye'deki yazma nüshada⁴¹ ikinci olarak yer almaktadır. Yine İbnü'l-Enbârî'nin *İzâhu'l-Vakf ve'l-İbtidâ*'sında da mevcuttur⁴². Âişe Abdurrahman yukarıda adı geçen iki yazma nüshada da bulunduğunu söyler.⁴³

3 - قال: اخبرني عن قول الله تعالى "لا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَا لَا ذِمَّةَ" قال: الإل: القرابة، الذمة، العهد. قال: وهل تعرف العرب ذلك؟ قال: نعم، أ ما سمعت قول الشاعر:

جزى الله إلا كان بيني وبينهم جزاء ظلوم لا يؤخر عاجلا

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana يَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَا لَا ذِمَّةَ (Tevbe: 8) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da الإل kelimesinin akrabalık, zimmet ve ahit anlamına geldiğini söyledi. Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca İbn Abbâs, "Evet, şairin şu beytini duymadın mı?" dedi ve beyti okudu:

Allah, benimle onlar arasındaki ahdin cezasını versin

Zalime ertelenmeyip anında verilen ceza gibi"

Suyûti'de¹⁰⁰ olarak zikredilen bu mesele Süleymaniye'deki nüshada ve İbnü'l-Enbârî'de de bulunmaktadır⁴⁴. Yine Âişe Abdurrahman Mısır'daki iki nüshada da bulunduğunu söyler.⁴⁵

4 - قال: اخبرني عن قوله تعالى: "ذاتِ الْحُبِّكِ" قال: ذات الطرائق والخلق الحسن، أ ما سمعت قول زهير بن ابى سلمى:

46م يضر بون حبيبك البيض اذ لحقوا لا ينكصون اذا ما استلحموا وحموا

⁴⁰ es-Suyûti, **a.g.e.**, I, 256.

⁴¹ Bkz. 52b.

⁴² Bkz. Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa, no. 5&5, (270-378a varakları arası) v.278a.

⁴³ Âişe Abdurrahman, **a.g.e.**, s. 310

⁴⁴ es-Suyûti, **a.g.e.**, I,270; Süleymaniye nüshası, v. 65b; İbnü'l-Enbârî, **İzâh**, v. 278b

⁴⁵ Âişe Abdurrahmân, **a.g.e.**, s. 460

⁴⁶ **Dîvânu Zuheyr b. Ebî Sulmâ**, Beyrut-Ts, s. 93; ez-Zemahşerî, **Esâsu'l-Belâga**, Dâru Sâdır, Beyrut, 1979, s. 110; İbn Manzûr, **a.g.e.**, II, 758.

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana ذات الحُبِّك (Zariyat: 7) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da bu ifadenin yolları olan ve güzel yaratılmış anlamlarına geldiğini söyledi ve Zuheyr b. Ebî Sülmâ'nın şu beytini duymadın mı? dedi:

Yetiştiklerinde parlak zırhlara vururlar

Zorda kalıp öfkelenirlerse de asla korkup kaçmazlar"

Suyûtî'deki bu 126. mesele Süleymâniye'deki nüshada ve Taberânî'de de yer almaktadır.⁴⁷ Ancak Taberânî'de bu beyit yerine yine Züheyr'in şu beyti verilir:

مكمل باصول النجم تنسجه ريح الشمال لضاحى مائه حيك⁴⁸

Bitki köklerinden taç giymiş suyu dokur

Suyunun parlaması için yol yol kuzey rüzgarı

Yine Âişe Abdurrahman Dimaşk ve Mısır nüshalarında da bulunduğu ifade eder.⁴⁹

قال: نعم، أ 5- قال: اخبرني عن قوله تعالى: "والقمر إذا أتسق" قال: اتساقه: اجتماعه، قال: وهل تعرف العرب ذلك؟ ما سمعت قول طرفة بن العبد:

إن لنا قلائصا نقانقا مستوسقات لو يجدن سائقا⁵⁰

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana والقمر إذا أتسق (İnşikâk: 18) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da اتساق kelimesinin toplanmak anlamına geldiğini söyledi. Nâfi', "Araplar bunu biliyorlar mı?" diye sorunca da İbn Abbâs, "Tarafe b. el-Abd (ö.m. 560)'ın şu beytini duymadın mı?" dedi:

Bizim hayvanlarımız var

Şayet bir çoban bulsalar toplanacaklar"

Suyûtî'deki bu 29. mesele Süleymaniye'deki yazma nüshada, İbnu'l-Enbârî ve Taberânî'de de yer almaktadır.⁵¹

⁴⁷ es-Suyûtî, **a.g.e.**, I, 273; Süleymaniye nüshası, 68b; et-Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, **el-Mu'cemu'l-Kebîr**, Yy, 1986, X, 253-254.

⁴⁸ **Dîvânu Zuheyr**, s. 50; ez-Zemahşerî, **a.g.e.**, s. 110; İbn Manzûr, **a.g.e.**, II, 758.

⁴⁹ Âişe Abdurrahman, **a.g.e.**, s. 501.

⁵⁰ el-Evnebî, Ebû Ubeyd el-Bekrî, **es-Simtu'l-Leâlî Şerhu Emâli'l-Kâlî**, yy., ts, I, 102.

⁵¹ es-Suyûtî, **a.g.e.**, I, 260; Süleymaniye nüshası, v. 56b; İbnu'l-Enbârî, **İzâh**, v. 279b; et-Taberânî, **a.g.e.**, X, 254-255.

6- قال: اخبرني عن قوله تعالى: "وَلْيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ" قال: ليكتسبوا ما هم مكتسبون. أ ما سمعت قول لبيد:

إِنِّي لَأَتِ مَا آتَيْتُ وَ إِنِّي لِمَا اقْتَرَفْتُ نَفْسِي عَلَىٰ لِرَاهِبٍ⁵²

"Nâfi', İbn Abbâs'a "Bana وَلْيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ (En'am: 113) ayetinin anlamını söyle" dedi. İbn Abbâs da "Kazanmakta oldukları (günahlarını) kazansınlar" anlamında olduğunu söyledi ve Lebîd (ö.m. 661)'in şu beytini duymadın mı?" dedi:

Ben yapacağımı yaptım vemuhakkak ki ben

İşlediğim bu günahlar sebebiyle korkmaktayım."

Bu mesele Suyûtî'deki 189. ve de son meseledir.⁵³ Süleymaniye'deki yazmanın da 183. ve son meselesidir.⁵⁴ İbnu'l-Enbârî'de de yer almaktadır.⁵⁵ Yine Âişe Abdurrahman Mısır'daki iki nüshada da bulunduğunu söyler.⁵⁶

3- Sahîfetu Ali b. Ebî Talha

Râvîsine izafeten bu adı alan eserden Ali b. Ebî Talha (143/760)'nın İbn Abbâs'tan rivayeti olarak bahsedilmektedir.⁵⁷ Bu eserle ilgili olarak Suyûtî, İbn Abbâs'tan tefsirle ilgili olarak çeşitli kanallardan birçok rivayetin mevcut olup Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelenlerin en iyilerden olduğunu söylemekle birlikte⁵⁸ kendisinin bizzat İbn Abbâs'la görüşmesinin ve ondan tefsirini rivayet etmesinin mümkün olamayacağı, ikisi arasında başka bir şahsın bulunması gerektiğini belirtir. Zehebî (748/1348), bu şahsın Mücâhid (103/721) olduğunu söylerken,⁵⁹ Suyûtî bu kimsenin Mücâhid veya Saîd b. Cübeyr olabileceğini ifade eder.⁶⁰ Ebû Ca'fer en-Nahhâs (338/950) ise aradaki şahsın Mücâhid ve İkrime (105/723) olduğunu⁶¹; Hazrecî (923/1517) de

⁵² **Dîvânu Lebîd**, Beyrut-ts, s. 221.

⁵³ es-Suyûtî, **a.g.e.**, I, 281.

⁵⁴ Bkz. v. 75a.

⁵⁵ İbnu'l-Enbârî, **İzâh**, v. 278a.

⁵⁶ Âişe Abdurrahman, **a.g.e.**, s. 597.

⁵⁷ es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 415; Bazı kaynaklarda da, Ali b. Ebî Talha yoluyla gelen rivâyet zincirinin en sağlam rivâyet yolu olduğu dile getirilir. Bkz. Bilmen, **a.g.e.**, I, 293; Bulut, **a.g.e.**, s. 33-34; Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, Ankara, 1991, s. 270; Gümüş, **a.g.m.**, s. 17.

⁵⁸ es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 414-415.

⁵⁹ ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman **Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl**, Mısır, 1963, III, 134.

⁶⁰ es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 241.

⁶¹ en-Nahhâs, Ebû Ca'fer, **en-Nâsîh ve el-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerim**, Kâhire, ts. s. 20.

Mücâhid ve el-Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr (108/726) olduğunu ifade eder.⁶² Görüldüğü gibi Mücâhid ismi ağırlıklı olarak yer alır.⁶³

Ahmed b. Hanbel (241/855) bu eserin Mısır'da bulunduğunu söylemiş ve bu eseri "Mısır'da Muâviye b. Sâlih'in *Kitâbu't-Te'vîl*'i var. Bana göre bir kimse Mısır'a gidip sadece bu kitabı yazıp geri dönse bu yolculuğu boşa gitmiş sayılmaz." diyerek övmüştür.⁶⁴ Onun *Kitâbu't-Te'vîl* dediği eser *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha*'dır. Çünkü *Sahîfe*'yi İbn Abbâs'dan Ali b. Ebî Talha ondan Muâviye b. Sâlih(158/775), ondan da Abdullah b. Sâlih(223/837) rivayet etmişlerdir.⁶⁵ Başka bir rivayette de İbn Hanbel'in bu eserden "Ali b. Ebî Talha'nın rivayet ettiği tefsirle ilgili bir Sahife" olarak bahsetmesi⁶⁶ *Kitâbu't-Te'vîl* dediği eserin *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha* olduğunu teyit etmektedir.

Bu *Sahîfe*'nin alimler arasında yaygın olmaması iki sebebe dayandırılmaktadır. Birincisi Ali b. Ebî Talha'dan, bu *Sahîfe*'yi, ömrünün çoğunu Endülüs'te geçirmiş olan Humuslu Muâviye b. Sâlih'in, ondan da Mısır'da yaşamış olan Leys'in kâtibi lakaplı Abdullah b. Sâlih'in rivayet etmesidir. Gerek Ali b. Ebî Talha'nın Humus'tan dışarı çıkmaması, gerekse diğer iki râvinin de Kuzey Afrikalı oluşu sebebiyle bu nüsha fazlaca tanınmamıştır. Şayet bu *Sahîfe*'yi Iraklı bir âlim rivayet etseydi hem Irak bölgesinde hem Kuzey Afrika'da daha çok yayılır ve rivayet edilirdi. İkincisi ise bazı cerh ve ta'dîl âlimlerinin Ali b. Ebî Talha'yı ve Abdullah b. Sâlih'i cerh etmeleridir.⁶⁷

Sahîfe, çeşitli hadîs ve tefsir kaynakları içerisinde dağınık bir halde bulunmaktadır. İbn Hacer ve Suyûtî'nin, bu sahifeden Taberî (310/922), İbn Ebî Hâtım (327/939) ve İbnu'l-Munzir (318/930)'in tefsirlerinde, el-Buhârî (256/870)'nin de *el-Câmi'u's-Sahîh*'inde yararlandıklarını söylemeleri⁶⁸, bu eserin birer nüshasının bu alimlerin elinde mevcut olduğunu göstermektedir.

İbn Ebî Hâtım ve İbnu'l-Munzir'in tefsirlerinin kütüphanelerde tam olarak bulunmaması nedeniyle bu sahifeyi bütün olarak ortaya

⁶² el-Hazrecî, Safiyyuddın Ahmed b. Abdullah el-Ensârî, **Hulâsatu Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemal fi Esmâi'r-Ricâl**, Beyrut, 1979, s. 275.

⁶³ Koç, Mehmet Akif, **İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri, İbn Ebî Hâtım (ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi**, Kitâbiyât, Ankara, 2003, s. 64.

⁶⁴ en-Nahhâs, **a.g.e.**, s. 20; İbn Hacer, **Fethu'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, Kahire, 1986, VIII, 293; es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 415.

⁶⁵ İbn Hacer, **a.g.e.**, VIII, 293; es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 415.

⁶⁶ es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 415; Muhammed Abdulazîm ez-Zerkânî, **Menâhilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1996, II, 14.

⁶⁷ Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahîfesi", **A.Ü.İ.F.D.**, XVII, Yıl 1969, Ankara, 1971, s. 59; er-Reccâl, **a.g.e.**, s. 32.

⁶⁸ İbn Hacer, **a.g.e.**, VIII, 293; es-Suyûtî, **a.g.e.**, II, 415.

koymak mümkün gözükmemektedir. Sahîfe, Abdülmun'im Reccâl tarafından *Tefsîru İbn Abbâs el-Musemmâ bi-Sahîfetu Ali b. Ebî Talha 'an İbn Abbâs fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* adıyla neşredilmiştir (Kahire, 1991). Reccâl, İbn Abbâs'tan Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelen rivayetleri başta Buhârî'nin *Sahîh'i* olmak üzere 32 adet hadis ve tefsir kaynağını tarayarak eseri telif eder. Ancak Reccâl'in bu çalışmasında ileride bahsedileceği gibi, kütüphanelerde noksan olarak bulunan ve bu haliyle değişik araştırmacılar tarafından tahkik edilen İbn Ebî Hâtim tefsirindeki rivayetlerle, Ayasofya Kütüphanesi no. 175'te II. cildi bulunan *İbn Ebî Hâtim Tefsiri*'nin kenarındaki *İbnu'l-Munzir Tefsiri* ve *Abd b. Humeyd Tefsiri*'nden yapılan nakiller kullanılmamıştır. Özellikle de *İbn Ebî Hâtim Tefsiri*'ndeki rivayetler taranmış olsaydı eser daha da mükemmel olurdu.

Reccâl'in bu çalışmasının yanında, M. Fuâd Abdülbakî, Buhârî'nin *Sahîh'i*'ndeki rivayetleri alfabetik olarak bir araya getirerek *Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân Mustahracen min Sahîhi'l-Buhârî* ismiyle neşretmiştir (Mısır-1950). Buhârî, *Sahîfe*'nin çoğunu teşkil eden Garîbu'l-Kur'ân'a dair rivayetleri eserine almış olup, hepsini almamıştır.⁶⁹

İsmail Cerrahoğlu da "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi" adlı makalesinde bu sahîfeye ait olarak Taberî ve İbn Ebî Hâtim tefsirlerinde gelen, Âli İmrân sûresine ait rivayetleri karşılaştırmıştır.⁷⁰

Bu eserler içinden Ali b. Ebî Talha'ya ait rivayetlere birkaç misal verirsek, eserin muhteva ve üslubu hakkında bir kanaat edinilebilir.

1- Buhârî'nin *el-Câmi'us-Sahîh'i*: Buhârî'nin bu eserindeki Ali b. Ebî Talha kanalıyla gelen İbn Abbâs'a ait rivayetlerin M. Fuat Abdülbakî tarafından alfabetik olarak neşredildiğini söylemiştik. Biz verdiğimiz misalleri el-Buhârî'nin eserindeki yerine de işaret ederek bu eserden aktaracağız.

⁷² باجمع: مهلك. 171- فَلَاعَلَّكَ بِأَجْعِ نَفْسِكَ عَلَى آثَارِهِمْ.

"... arkalarından üzüntüyle neredeyse kendini harap edeceksin".
باجمع : harap eden, helak eden.

⁷⁴ قال ابن عباس: فاتبع قرآنه: فاستمع له وانصت. 273- فاذا قرأناه فاتبع قرآنه.

⁶⁹ Reccâl, **a.g.e.**, s. 29-30.

⁷⁰ Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", s. 75-82.

⁷¹ Kehf (18): 6.

⁷² **Mu'cemu Garîbi'l-Kur'ân**, s. 12; el-Buhârî, **a.g.e.**, Tefsîru sûre 18, Bab no. 18, (III, 1463).

⁷³ Kiyâme(75): 18.

- "Biz onu okuduk mu sen de okunuşunu takip et." İbn Abbâs şöyle der: فاتبع قرآته ifadesi ona iyice kulak ver ve onu iyi dinle anlamındadır.

⁷⁶ واحدها تابع مثل غائب. 375- فقال الضعفاء للذين استكبروا إنا كنا لكم تبعاً.

- "...ve zayıflar, büyüklük taslayanlara "Biz size tabi idik" diyecekler. kelimesinin tekili غائب kalbında تابع lafzıdır.

⁷⁸ حرصا-محرصا: يذبيك الهم. 477- قالوا تالله تفتنوا تذكر يوسف حتى تكون حرصاً.

- "Allah'a andolsun ki sen hâlâ Yusuf'u anıyorsun. Sonunda kederinden eriyeceksin." حرصا kelimesi مُحْرَصاً olarak da gelir, keder seni eritecek manasındadır.

⁸⁰ ليدحضوا: ليزيلوا, الدحض: الزلق. 579- ويُجادل الذين كفروا بالباطل ليدحضوا به الحق.

- "Kâfirler ise hakkı batıla kaydırmak için mücadeleye ediyorlar. yok etmek, الدحض da kaymak anlamındadır.

⁸² ركزا: صوتا. 681- وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَوْمٍ هَلْ نَحْسُ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا.

- "Hem onlardan önce biz, nice asır (halkını) helâk ettik. Onlardan hiç birini hissediyor musun, yahut onların hafif bir sesini işitiyor musun?" ركزا, ses anlamına gelmektedir.

⁸⁴ كالطود: كالجبل. 783- فأنفلتق فكان كل فيزق كالطود العظيم.

- "Deniz yarıldı. Her parçası kocaman bir dağ gibi oluverdi." كالطود dağ gibi anlamına gelmektedir.

⁷⁴ **Mu'cemu Garibi'l-Kur'an**, s. 19; el-Buhârî, **a.g.e.**, Tefsîru sûre 75, Bab no. 2 (III,1577).

⁷⁵ İbrâhim(14): 21.

⁷⁶ **Mu'cemu Garibi'l-Kur'an**, s. 20; el-Buhârî, **a.g.e.**, Tefsîru sûre 14, Bab no. 14(III,1449).

⁷⁷ Yûsuf(12): 85.

⁷⁸ **Mu'cemu Garibi'l-Kur'an**, s. 34; el-Buhârî, **a.g.e.**, Tefsîru sûre 12, (III,1444)

⁷⁹ Kehf(18): 56

⁸⁰ **Mu'cemu Garibi'l-Kur'an**, s. 53; el-Buhârî, **a.g.e.**, Tefsîru sûre 18, Bab no. 1, (III,1464)

⁸¹ Meryem(19): 98

⁸² **Mu'cemu Garibi'l-Kur'an**, s. 73; el-Buhârî, **a.g.e.**, Tefsîru sûre 19, (III,1471)

⁸³ Şuarâ(26): 63.

⁸⁴ **Mu'cemu Garibi'l-Kur'an**, s. 124; el-Buhârî, **a.g.e.**, Tefsîru sûre 26 (III, 1496).

2- Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân*'ı : Her ne kadar Fuat Sezgin, el-Buhârî'nin İbn Abbâs'tan bu *Sahîfe* vasıtasıyla sadece filolojik tefsirleri ve garib kelimelerin izahını aldığı halde; Taberî'nin yalnızca "ahkam ve nüzul sebebi" ne dair rivayetleri aldığını söylese de⁸⁵ Taberî'nin eseri incelendiğinde aşağıda verilen misallerde de görüleceği gibi birçok filolojik tefsir örneğine de rastlanılacaktır:

ثنى المثنى قال: ثنا عبدالله بن صالح قال: ثنى معاوية بن صالح عن علي بن ابي طلحة عن ابن 1⁸⁶ - "او يلبسكم شيعاً"
87عباس (او يلبسكم شيعا) يعنى بالشيع : الاهواء المختلفة.

- "Sizi birbirinize katıp". Taberî, *Musennâ'dan, o, Abdullah b. Salih'ten, o, Muâiye b. Salih'ten, o, Ali b. Ebî Talha'dan, o da İbn Abbâs'tan şöyle rivayet eder: الشيع kelimesi farklı istekler, arzular anlamındadır.*

حدثني المثنى قال: ثنا عبدالله بن صالح قال: ثنى معاوية عن علي بن ابي طلحة عن ابن 2⁸⁸ - "ولتصغى اليه افئدة"
89عباس (ولتصغى اليه افئدة) يقول: تزيع اليه افئدة.

- "kalpleri meyletsin diye..." Bu rivayete göre de *ولتصغى اليه افئدة* ifadesi kalplerin meyletmesi anlamındadır.

حدثني المثنى قال: ثنا عبدالله بن صالح قال: ثنى معاوية عن علي بن ابي طلحة عن ابن 3⁹⁰ - "وعلى الأعراف رجالاً"
91عباس قال: الاعراف: سور بين الجنة والنار.

- "A'raf üzerinde de birtakım kimseler bulunmaktadır" Bu rivayete göre de *الأعراف* kelimesi cennet ile cehennem arasında bir sur anlamına gelmektedir.

حدثني علي قال : ثنا عبدالله قال: ثنى معاوية عن علي عن ابن عباس (يكادون يسطون) 4⁹² - "يكادون يسطون"
93يقول: يبطشون.

- Bu rivayette *يكادون يسطون* ifadesi saldırmak anlamındadır.

⁸⁵ Sezgin, Fuat, **Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar**, İstanbul, 1956, s. 122.

⁸⁶ En'âm (6): 65.

⁸⁷ et-Taberî, **a.g.e.**, V, 221.

⁸⁸ En'âm (6): 113.

⁸⁹ et-Taberî, **a.g.e.**, V, 7.

⁹⁰ A'râf (7): 46.

⁹¹ et-Taberî, **a.g.e.**, V, 189.

⁹² Hac(22): 72.

⁹³ et-Taberî, **a.g.e.**, X, 202.

حدثنى على قال: حدثني عبدالله بن صالح قال: ثنى معاوية عن علي عن ابن عباس قوله (و 594- "و خذ بيدك ضغثاً"⁹⁴
⁹⁵خذ بيدك ضغثاً) يقول: حزمة.

- *Burada ayetindeki kelimesi demet anlamındadır.*

حدثنى على قال: ثنا ابو صالح قالك ثنى معاوية عن علي عن ابن عباس (فتقبوا في البلاد) قال: ⁹⁶6- "فتقبوا في البلاد"⁹⁷ اثروا.

- *Bu rivayete göre ifadesi iz bırakmak anlamındadır.*

3- İbn Ebî Hâtim Tefsiri: İstanbul Ayasofya Kütüphanesi'nde yalnızca ikinci cildi bulunan bu tefsirin Kahire Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye ve Medîne el-Mektebetu'l-Mahmûdiyye'de bulunduğu söylenmektedir.⁹⁸ Bu tefsirin ancak yarısı günümüze ulaşmış, değişik araştırmacılar tarafından yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmış, bunların bir kısmı da neşredilmiştir.⁹⁹ Ayasofya Kütüphanesi'nde incelediğimiz bu ikinci cilt Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerini ihtiva etmektedir. Kenarında da İbnu'l-Munzir ve Abd b. Humeyd (249/863) tefsirlerinden nakiller bulunmaktadır. İbn Ebî Hâtim de Taberî gibi rivayetleri senedleriyle birlikte aktarır. Senedlerden kendisiyle Abdullah b. Sâlih arasındaki vasıtanın babası Ebû Hâtim (277/890) olduğu anlaşılmaktadır. Misal:

حدثنا ابى حدثنا ابو صالح كاتب الليث حدثني معاوية بن صالح عن علي بن ابى طلحة عن ابن ¹⁰⁰1- "و يُزَكِّيهِمْ"¹⁰¹عباس قوله: "و يزكِّيهِمْ" يعنى بالزكاة طاعة الله و الاخلاص.

-*İbn Ebî Hâtim, babasından, o, el-Leys'in katibi Ebû Salih'ten, o, Muâviye b. Sâlih'ten, o, Ali b. Ebi Talha'dan, o da İbn Abbâs'tan şöyle rivayet eder: زكاة' tan maksat, Allah'a itaat ve ihlastır.*

حدثنا ابى حدثنا ابو صالح حدثني معاوية بن صالح عن علي بن ابى طلحة عن ابن عباس قوله: ¹⁰²2- "وابنُ السبيل"¹⁰³"وابن السبيل" قال: هو الضيف الفقير الذى ينزل بالمسلمين.

⁹⁴ Sâd (38): 46.

⁹⁵ et-Taberî, **a.g.e.**, XII, 168.

⁹⁶ Kâf (50): 36.

⁹⁷ et-Taberî, **a.g.e.**, XIII, 176.

⁹⁸ Koç, **a.g.e.**, s. 12, dipnot 4; Bockelmann, **Supplement**, I, 278-279; Cerrahoğlu, "Ali İbn Ebî Talha'nın Tefsir Sahîfesi", s. 71, dipnot 3.

⁹⁹ Mekke Ummu'l-Kurâ Üniversitesi'nde araştırmacılar tarafından bir ya da birkaç süre paylaşılarak çalışılmıştır. Bu araştırmacılar için bkz. Koç, **a.g.e.**, s. 12-14.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân (3): 164.

¹⁰¹ **Tefsîru İbn Ebî Hâtim**, v. 84b.

¹⁰² Nisâ (4): 36.

¹⁰³ **Tefsîru İbn Ebî Hâtim**, v. 137a.

- Bu rivayette de *ابن السبيل* ifadesinden maksadın müslümanlara konuk olan fakir misafirler olduğu belirtilir.

4- İbnu'l-Munzir Tefsiri: Brockelmann bu tefsirin Bakara süresinin 27. âyetinden en-Nisâ süresinin 94. âyetine kadar olan kısmının Gotha Kütüphanesi no. 521'de bulunduğunu söyler.¹⁰⁴ Yukarıda bu tefsirin bazı kısımlarının İbn Ebî Hâtim Tefsiri'nin kenarında bulunduğunu söyledik. İbn el-Munzir de *Sahîfe* den yaptığı rivayetleri senedleriyle birlikte veriyor. Bu senedlerden kendisiyle Abdullah b. Sâlih arasındaki vasitanın Allân b. el-Muğîra olduğu anlaşılmaktadır. Misal:

1- قال ابن المنذر: حدثنا إعلان حدثنا عبدالله بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس في قوله: "تُخْرَجُ الْحَيُّ مِنَ الْمَيْتِ" ¹⁰⁶ قال: تخرج النطفة الميتة من الحي ثم تخرج من النطفة بشرا حيا.¹⁰⁵ الميت

- *İbn el-Munzir, Allân'dan, o, Abdullah b. Sâlih'ten, o, Ali b. Ebi Talha'dan, o da İbn Abbâs'tan şöyle rivayet eder: تُخْرَجُ الْحَيُّ مِنَ الْمَيْتِ ifadesi; canlı (bir bedenden) ölü bir meniye, o meniden de canlı bir insanı çıkarırsın anlamındadır.*

2- وقال ابن المنذر حدثنا إعلان بن المغيرة حدثنا عبدالله بن صالح ابو صالح الجهني كاتب الليث عن سعد قال حدثني والميثاق الغليظ امسك بمعروف او ¹⁰⁷ معاوية بن صالح عن علي بن أبي طلحة عن ابن عباس قوله: "وأخذن منكم ميثاقا غليظا" ¹⁰⁸ تسريح باحسان.

- *Bu rivayete göre وَأَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا ifadesi, ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermek anlamındadır.*

Sonuç

Kur'an filolojisiyle ilgili çalışmalar, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren başlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashâbının, Kur'an lafızlarını anlama noktasında önemli bir sorunları olmadığı için, bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.)'den vârid olan hadislerin sayısı diğer hadislere nazaran çok fazla değildir.¹⁰⁹

¹⁰⁴ Brockelmann, **GAL.**, I, 191.

¹⁰⁵ Ali İmrân (3): 27.

¹⁰⁶ **Tefsiru İbn Ebî Hâtim**, v. 16b.

¹⁰⁷ Nisâ (4): 5.

¹⁰⁸ **a.g.e.**, v. 122a.

¹⁰⁹ Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen Garibu'l-Kur'an tefsirine ait bazı misaller için bkz. er-Râzî, Zeynüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkâdir, **Tefsiru Garibi'l-Kur'âni'l-Azîm**, nşr. Hüseyin Elmalı, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1997, s. 8-9.

Fakat İslâm fetihlerinin artması ve Arapların, diğer milletlerle birlikte yaşaması ve bu milletlerin müslüman olup, İslâm'ı öğrenme, Kur'ân'ı okuyup anlama faaliyetleri neticesinde, Kur'ân'daki garîb lafızların izahına yönelik çalışmalar artmış, bu alanda eski Arap şiirinden de büyük ölçüde istifade edilmiştir.

Garîbu'l-Kur'ân türü eserler, Kur'ân filolojisi alanında telif edilen ilk çalışmalardır. Bu sahada yazılan ilk eser de İbn Abbâs'a nisbet edilen ve muhtemelen onun öğrencileri tarafından telif edilen ve birkaç değişik isimle anılan eserdir. Bu esere Kur'ân'daki garîb lafızları açıkladığı için *Garîbu'l-Kur'ân*, Kur'ân'daki Kureyş lehçesi dışındaki lehçeleri beyan ettiği için *Luġātu'l-Kur'ân* ve kelimelerin luġat anlamlarını vermesi sebebiyle de *Luġatu'l-Kur'ân* adları verilmiştir. İbn Abbâs'ın bu eseri sözlükçülük alanında da, daha sonraki sistemli sözlüklerin ilk nüvesi olarak kabul edilmektedir.

İbn Abbâs'a nisbet edilen diğer bir eser *Mesâilu Nâfi' b. el-Ezrak* ise, Kur'ân'daki garîb lafızların, eski Arap şiiriyle izahını içeren ve soru-cevap yöntemiyle telif edilmiş bir çalışmadır. 200 civarında garîb lafza yine aynı oranda şiirle izah getirilen bu eser, hem tefsir hem de dil ilimleri için önemli bir kaynaktır. Bu esere binâen İbn Abbâs, Arap dilinde şiirle istişhâd faaliyetinin ilk mümessili olarak kabul edilir.

İbn Abbâs'tan rivayetle telif edilen *Sahîfetu Ali b. Ebî Talha* isimli eser, nüzûl sebepleri, nâsîh-mensûh, fikhî hükümler gibi rivayet tefsirine de yer vermekle birlikte ağırlıklı olarak Kur'ân'daki garîb lafızların izahını içermektedir. Yani bir nevi *Garîbu'l-Kur'an* sayılabilir.

Bütün bu örnekler, İbn Abbâs'ın, rivayet tefsiri alanında olduğu kadar, lugavî tefsir olarak da ifade edilen filolojik tefsir alanında da yetkin ve otoriter bir âlim olduğunu göstermektedir.

**The three works that ascribed to Ibn Abbâs concerning the
Qur'anic philology**

ABSTRACT

The three works *Garîb al-Qur'ân / Luġât al-Qur'ân / Luġat al-Qur'ân*, *Masâilu Nafi' b. al-Azrak* ve *Sahifatu Ali b. Abî Talha* are ascribed to Ibn Abbâs in the field of the Qur'anic philology. The purposes of this study are to investigate the chain of narration in this works, in which libraries they are found, by whom published, and their contents and methods.